

Miron Wolny

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID 0000-0001-7835-128X

***Equitum peditumque idem longe primus erat* – uwagi o sprzęcie oblężniczym Hannibala**

***Equitum peditumque idem longe primus erat* – Remarks on Hannibal's Siege Equipment**

The author of the article investigates the role and importance of Hannibal's military equipment. Through the analysis of available literary sources, the author indicates imperfections of descriptions concerning this aspect of the Carthaginian's activity. In addition, he draws attention to the characteristic form of siege weapons – as described in the sources, which allows for assuming some development tendencies in both modes of operating and kinds of Hannibal's army combat equipment.

Keywords: Carthage, Rome, Hannibal, ancient literature, siege weapons, military equipment

Słowa kluczowe: Kartagina, Rzym, Hannibal, literatura antyczna, sprzęt oblężniczy, sprzęt wojskowy.

Wprowadzenie

Truizm formułowania sądu o Hannibalu – bohaterze drugiej wojny punickiej (218–201 p.n.e.) – jako „genialnym dowódcy” poraża banalnością, która, zyskując stosowne obudowanie w literaturze, utrwała nieomal gombrowiczowski aksjomat¹. Nie pierwsza to wszakże i zapewne nie ostatnia teza, o kształcie której przesądził autorytet badań naukowych. Tym bardziej więc zadaniem karkołomnym byłaby sztucznie kreowana próba kwestionowania „wybitności” czy „geniuszu” Kartagińczyka. Z perspektywy badań nad starożytnością punicki dowódca posiada swoje mniej lub bardziej zasłużone miejsce w panteonie ważnych postaci epoki, co w każdym jednostkowym przypadku jest efektem wieloczynnikowego splotu, w którym na ogół jeden aspekt dominuje nad innymi. Hannibal znalazł się w tym rankingu – mniejsza o lokatę – zapewne z powodu zwycięstwa pod Kannami (216 r. p.n.e.).

1 J. Seibert, *Hannibal*, Darmstadt 1993, s. 184–341; D. Hoyos, *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, Exeter 2008.

Przypuszczalnie miejsce to mógł zająć również za sprawą rzadziej eksponowanej dzisiaj „dalekowzroczności” w oglądzie leżących mu na sercu losów Kartaginy, bronionej także na hellenistycznym zapleczu w latach banicji punickiego wodza². Kluczowym elementem eksponowania wysokiej oceny Hannibala są, obok zmysłu politycznego, ewidentne umiejętności taktyczne, dające dowódcy przewagę w otwartej bitwie, aranżowanej w oparciu o czynnik zaskoczenia lub dzięki przydaniu adwersarzowi roli, polegającej na działaniu w atmosferze pośpiechu czy paniki. Tym samym sytuacja ta naturalną koleją rzeczy prowokuje pytania o inne aspekty działań dowódczych – wśród których niebagatelne wydaje się pytanie o możliwości wykorzystywania przez Hannibala sprzętu oblężniczego i umiejętności dowódcy w zakresie posługiwania się tymi środkami. Jeśli spojrzymy w sposób kompleksowy na militarną działalność Hannibala, to w oczy rzuca się fraza Liwiusza, informującego, że Hannibal zarówno w konnicy, jak i piechocie, pozostawał niezrównany: *equitum pedumque idem longe primus erat*³. Interesujące jest przy tym, że w tej peanicznej części ogólnej charakterystyki Hannibala nie powiedziano nic o jego umiejętnościach odnoszących się do wykorzystywania szerokiej gamy sprzętu militarnego, zwłaszcza urządzeń oblężniczych.

Tymczasem podejście Hannibala do tych kwestii wygląda na dość symptomatyczne. Wykorzystywanie urządzeń oblężniczych stanowi dla kartagińskiego dowódcy na ogół środek ostateczny⁴, poprzedzony albo aktywnością dyplomatyczną⁵, albo dążeniem do oszczędzania własnych sił militarnych⁶, czy wręcz decyzją o odstąpieniu od realizacji swoich celów, gdy w grę wchodzi oblężenie miasta i związane z tym ryzyko straty sprzętu⁷. Znamienne jest również to, że relacje historyków antycznych na ogół wskazują na trudności w realizacji tego typu działań⁸. Baza źródłowa odnosząca się do zagadnień militarnych

- 2 L.M. Günther, *Hannibal im Exil: seine antirömische und die römische Gegenwahrnehmung*, [w:] *Proceedings of the Conference Held in Antwerp from 23th to 26th of November 1988 in Cooperation with the Department of History of the 'Universiteit Antwerpen' (U.F.S.I.A.)*, red. H. Devijver, E. Lipiński, Leuven 1989, s. 241–250.
- 3 Livius, *Ab Urbe condita*, 21.4.8.
- 4 E.T. Salmon, *The Strategy of the Second Punic War*, „Greece and Rome” t. 7, 1960, s. 131–142; por. A. Kolb, *Army and Transport*, [w:] *The Roman Army and Economy*, red. P. Erdkamp, Amsterdam 2002, 161–166.
- 5 Zdobyć Kapui operowało się na wykorzystaniu antagonizmów wewnętrznych, polegających na tym, że chociaż Decjusz Magiusz jako prominentny mieszkaniec Kapui miał opowiadać się za pozostaniem w przyjaźni z Rzymianami, a do nawiązywania relacji z Hannibalem miał zniechęcać powołując się na przykład Pyrrusa i wspomnienie czasów zaprowadzonej przez niego tyranii w Tarentie (Livius, *Ab Urbe condita*, 23.7.5), to Hannibalowi udało się pozyskać dla swojej sprawy organa władzy miejskiej, które dokonały uwięzienia Magiusza (ibid., 23.7.6–10, 10.1–10). Podobnie było w przypadku Kumae, miasta przejętego *de facto* rękoma Kampańczyków, zob. ibid., 23.35.1. Również akcja zdobywania Noli poprzedzona została próbą negocjacji z władzami miasta – Herenniuszem Bassusem i Heriuszem Pettiuszem, zob. ibid., 23.43.9.
- 6 Przykład niespodziewanego ataku na Lokroi: ibid., 24.1.4; G. De Sanctis, *Storia dei Romani*, t. 3.2, Torino 1916, s. 252; K. Geus, *Prosopographie der literarisch bezeugten Karthager*, Leuven 1994, s. 60; A. Goldsworthy, *The Punic Wars*, Cassell 2000, s. 223; zastraszenie ludności miasta Acerrae przez zasymulowanie okrążenia przy pomocy wału (*circumvallo*) zob. Livius, *Ab Urbe condita*, 23.17.5; przykład odstąpienia od ataku na Neapol na rzecz zaatakowania Nucerii zob. ibid., 23.15.2.
- 7 Nieskuteczne oblężenie Noli: ibid., 23.44.3–45.3, Tarentu: ibid. 25.11.1–3. Zdecydowanie najbardziej transparentną egzemplifikacją jest kwestia dotycząca możliwości zdobywania Rzymu czy odstąpienie od jego oblężenia, zob. L. Laurenzi, *Perchè Annibale non assediò Roma. Considerazioni archeologiche*, [w:] *Studi Annibalicci. Atti del Convegno svoltosi a Cortona – Tuoro sul Trasimeno – Perugia (ottobre 1961)*, Cortona 1964, s. 141–152; K. Zimmermann, *Hannibal ante portas: Warum verzeichtete Hannibal 216 v. Chr. auf den March auf Rom?*, [w:] *Vincere Scis, Victoria Utī Nescis. Aspekte der Rückschauverzerrung in der Alte Geschichte*, red. K. Brodersen, Berlin 2008, s. 49–60. Warto wspomnieć, że decyzji Hannibala bronił Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, t. 1, *Bis zur Schlacht von Pydna*, Berlin 1856, s. 590–591.
- 8 Wielomiesięczne oblężenie Poetelii: Polybios 7.1.3; Livius, *Ab Urbe condita*, 23.30.1; Valerius Maximus 6. 6 ext 2; Frontinus, *Strategmata*, 4.5.18; Silius, *Punica*, 12.431–433; Appian, *Hannibalic*, 29.124–126; D.A. Kukofka, *Südtalien im Zweiten Punischen Krieg*, Frankfurt am Main 1990, s. 15.

odznacza się określoną specyfiką, nie zawsze pozwalającą na pełne zaufanie względem przekazywanych wiadomości. Mając na względzie fakt, że *gros* informacji o aktywności militarnej kartagińskiego dowódcy wywodzi się od Liwiusza, którego relacja jest pochodną przekazu annalistycznego, podaną nadto z wykorzystaniem schematu narracyjnego wypracowanego w dłuższej perspektywie dziejów rzymskich, proces selekcjonowania informacji źródłowych wymaga należytej ostrożności. Poza tym ważnym punktem odniesienia w rozważaniach nad terminologią militarną jest dzieło Polibiusza⁹. Lektura doniesień formułowanych przez greckiego historyka implikuje śledzenie leżących w płaszczyźnie leksykalnej różnicowań oraz zależności pomiędzy sposobem prezentacji hellenistycznej i kartagińskiej praktyki bojowej¹⁰.

Intencją niniejszej pracy jest przede wszystkim określenie specyfiki maszynerii bojowej, która pozostawała do dyspozycji Hannibala, a także wskazanie oraz rozpatrzenie czynników skutkujących decyzjami dotyczącymi wykorzystania posiadanego wyposażenia. Mając na uwadze wspomnianą specyfikę bazy źródłowej, należy wyraźnie rozgraniczyć kwestie związane z kartagińskim sprzętem oblężniczym wytworzonym i używanym na terenie Półwyspu Iberyjskiego, a środkami używanymi przez Hannibala w Italii czy w innych obszarach jego aktywności. Założenie to implikuje rozważania nad kwestiami technologicznymi, cechującymi posiadany przez Hannibala sprzęt. Analiza doniesień źródłowych odnoszących się do maszynerii bojowej na wyposażeniu kartagińskiego wojska, biorąca pod uwagę istotne rozgraniczenie co do miejsca wykorzystywania opisywanych akcesoriów, wymaga również skoncentrowania uwagi na potencjalnym zapleczu materiałowym, warunkującym konstruowanie, a także udoskonalanie wytworzonego już sprzętu. Próba klasyfikacji kartagińskich urządzeń oblężniczych poza ujawnieniem konwencjonalnej aparatury bojowej może też zwrócić uwagę na elementy niekonwencjonalne. Badania te otwierają kwestię tendencji rozwojowych w dziedzinie udoskonalania sprzętu kartagińskiego, prowadząc tym samym do refleksji, czy zabiegi te stanowiły czynnik, który wespół z innymi mógł wpływać na wysoką ocenę kompetencji dowódczych Hannibala.

Kartagiński sprzęt bojowy zdobyty przez Rzymian w Hiszpanii

Punkt wyjścia do niniejszych rozważań musi stanowić transparentny element źródła prezentujący opis kartagińskiej maszynerii bojowej. Niestety tego rodzaju zdefiniowania nie możemy osiągnąć w oparciu o dane dotyczące posiadanego przez Hannibala oprzyrządowania. Przesłanka ta wydaje się istotna, albowiem jeśli przyjęlibyśmy, że armie kartagińskie były wyposażane w sposób konwencjonalny, to zapewne sprzęt przeznaczony do przeprowadzania oblężeń, który posiadał dowódca Hannibal, nie różniłby się znacząco od innych zestawów przydzielanych poszczególnym strategom. Nie ma konieczności tego kwestionować, zwłaszcza w świetle wiedzy o wojskowości hellenistycznej i wojskowości kartagińskiej¹¹. Założenia pozornie mogłaby podtrzymać specyfikacja machin oblężni-

9 M. Wolny, *Studia nad statusem i kompetencjami dowódców kartagińskich w okresie przewagi Barkidów (237–201 p.n.e.)*, Oświęcim 2016, s. 47–51.

10 P. Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris 1965, s. 306–312.

11 A. Chaniotis, *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History*, Malden 2005, s. 78–88.

czych, znajdująca się w *Ab Urbe condita* Liwiusza. Autor ten opisuje, że w wyniku zdobycia Nowej Kartaginy przez Rzymian (209 r. p.n.e.) zyskano między innymi bogatą armaturę wojenną¹². Zamieszcza w tym miejscu dokładne wyliczenie rodzajów i liczb pozyskanej zdobyczy, wskazując na sto dwadzieścia największych rozmiarów katapult¹³ i dwieście osiemdziesiąt jeden katapult o mniejszych rozmiarach¹⁴. Obok tego wśród zdobycznego sprzętu wymienia również „dwadzieścia trzy balisty większe”¹⁵ oraz „czterdzieści dwie balisty mniejsze”¹⁶. Choć Liwiusz nie podaje już liczby „skorpionów większych i mniejszych”¹⁷, a także „broni i pocisków”¹⁸, to jednak zapewnia o ich liczebności. Dodaje również ważną z rzymskiej perspektywy informację o zdobyciu „siedemdziesięciu czterech znaków wojskowych”¹⁹. Musimy jednak pamiętać, że urządzenia zgromadzone w Nowej Kartaginie stanowiły zaplecze logistyczne dla kartagińskiej strategii w Hiszpanii, stąd, podobnie jak rekrutowane do armii punickiej wojska, również i wyposażenie mogło być różnego pochodzenia. Duncan B. Campbell zwrócił uwagę na szerszą gamę akcesoriów wojennych znajdującą się po stronie Rzymian i Greków²⁰, co pozwala niejako sądzić, że sprzęt znajdujący się na wyposażeniu Hannibala w Italii mógł różnić się od tego, który został wymieniony przy zdobyciu Nowej Kartaginy.

Spostrzeżenie to pozwala założyć, że urządzenia posiadane wówczas przez kartagińskiego dowódcę zostały wytworzone w Hiszpanii i stamtąd też mogły być dyslokowane w obrębie Półwyspu Iberyjskiego. Kwestia, czy wyposażenie wojenne było przemieszczane dalej, czy też wytwarzano je podług wzorców wypracowanych w Kartaginie lub w Hiszpanii, również wydaje się rzucać pewne światło na charakter wojskowego wyposażenia, także w kontekście wytrzymałości materiałów na trudy związane z mobilnością.

Sprzęt bojowy w Italii – wytwarzanie czy dyslokacja?

Przemarsz przez Alpy i przeszkody logistyczne związane z przemieszczeniem się Hannibala do Italii²¹ mogłyby prowadzić do podejrzenia, że w tej odmienniej sytuacji szybkie zorganizowanie, tudzież wytworzenie wyposażenia bojowego mogło nastęrczać pewnych trudności²², które z kolei mogły odbić się na jakości prowadzonych w Italii oblężeń. Oczywiście można też wziąć pod uwagę wyłożoną w przekonujący sposób teorię Jakoba Seiberta, zakładającą, że pokonana przez Hannibala trasa alpejska była czynna w okresie

12 Livius, *Ab Urbe condita*, 26.47.5: *captus et apparatus ingens belli*. Obok wspomnianego sprzętu wojennego Liwiusz wylicza również inne zdobycze – szczególnie srebro i złoto, głównie w formie naczyń, pszenicę i jęczmień, a także statki, zob. *ibid.*, 26.47.7–9.

13 *Ibid.*, 26.47.5: *catapultae maximae formae centum viginti*.

14 *Ibid.*, 26.47.5: *minores ducentae octoginta una*.

15 *Ibid.*, 26.47.5: *ballistae maiores viginti tres*.

16 *Ibid.*, 26.47.6: *minores quinquaginta duae*.

17 *Ibid.*, 26.47.6: *scorpionum maiorum minorumque*.

18 *Ibid.*, 26.47.6: *et armorum telorumque*.

19 *Ibid.*, 26.47.6: *signa militaria septuaginta quattuor*.

20 D.B. Campbell, *Aspects of Roman Siegecraft*, Glasgow 2002, s. 164.

21 G. Zecchini, *Annibale prima e dopo il Trasimeno: alcune osservazioni*, „Rivista storica dell’antichità” t. 33, 2003, s. 91–98; Y. Le Bohec, *Hannibal, Stratège et Tacticien*, [w:] *L’armée romaine en Afrique et en Gaule de Yann Le Bohec*, red. M.P. Speidel, Stuttgart 2007, s. 86–101.

22 P.E. Klingbeil, *La marche d’Hannibal: revêtement et stratégie*, „Antiquités africaines” t. 36, 2000, s. 15–37.

drugiej wojny punickiej, co tworzyłoby sposobność do organizowania Hannibalowi posiłków²³. Założenia takie naturalną koleją rzeczy obejmują również doposażanie dowódcy w sprzęt bojowy. Wprawdzie A.D. Fitton Brown słusznie zwrócił uwagę, że również po bitwie pod Kannami Hannibal dysponował machinami oblężniczymi²⁴, ale tu z kolei pojawia się pytanie, czy Kartagińczyk posiadał te urządzenia w wystarczającej liczbie i funkcjonalności. Nie jest to kwestia bezprzedmiotowa, ponieważ w literaturze naukowej podniesiono tę wątpliwość między innymi w publikacji Thomasa Alana Doreya i Donalda Reynoldsza Dudleya²⁵, ale też połączono to zagadnienie z problematyką możliwości przystąpienia Kartagińczyków do akcji oblężenia i zdobycia miasta Rzymu²⁶.

Sytuacja w Italii, która nastąpiła po bitwie pod Kannami, przekonuje, że Hannibal posiadał oprzyrządowanie konieczne do prowadzenia oblężeń. Kiedy bowiem Polibiusz mówi o „przełożonym oddziale pracowników”²⁷, to przypuszczalnie ma na myśli funkcję dowódcy oddziału, sprawującego nadzór nad grupą ludzi wyspecjalizowanych w różnego rodzaju pracach inżynieryjnych. Zapewne oddział taki mógł, wśród szeregu prowadzonych prac, wykonać na miejscu niezbędne urządzenia bojowe, służące do oblegania i zdobywania mniejszych miejscowości²⁸.

Materiał do konstruowania sprzętu

Zapewne oczywistością niewymagającą stałego powtarzania w źródłach antycznych była kwestia budulca służącego do konstrukcji urządzeń bojowych. Chociaż przy okazji wojny w Italii problem ten nie został podjęty, ale *per analogiam* z inną sytuacją można wnioskować, że stanowiło to niebagatelną kwestię. Elementu porównawczego dostarczył w swoich badaniach Jonathan P. Roth, zwracając uwagę na problem korelacji organizacji oblężenia i zalesienia terenu, która to kwestia ujawniła się przy okazji zaraportowania w źródłach rzymskich przygotowań do oblężenia Ambrakii w Epirze (190 r. p.n.e.). W odniesieniu do tych wydarzeń Polibiusz informuje, że ta, położona na północy świata greckiego, „krajina dostarcza znacznych dogodności do wytwarzania sprzętu oblężniczego”²⁹. Na gruncie italskim założenie to mogłoby zapewne znajdować odzwierciedlenie w słowach Liwiusza, dotyczących opisu oblężenia Noli, gdzie autor zaświadcza, że kartagiński dowódca posiadał wszystkie środki do przeprowadzenia takiej operacji³⁰. Zapewne z wykonaniem nowych urządzeń nie było problemu również później, skoro zostało to poświadczane przez Liwiusza w kontekście wydarzeń pod

23 J. Seibert, *Zur Logistik des Hannibal-Feldzuges: Nachschub über die Alpen?*, [w:] *Punic Wars. Proceedings of the Conference*, s. 213–221.

24 A.D. Fitton Brown, *Nach Cannae*, [w:] *Hannibal*, red. K. Christ, Darmstadt 1974, s. 228.

25 T.A. Dorey, D.R. Dudley, *Rome Against Carthage*, Warburg 1971, s. 67–68.

26 J.F. Lazenby, *Hannibal's War. A Military History of The Second Punic War*, Warminster 1978, s. 86.

27 Polybios 3.93.4: ἐπὶ τῶν λειτουργιῶν τεταγμένον.

28 Por. M. Fronza, *Hegemony and Rivalry: The Revolt of Capua Revisited*, „Phoenix” t. 61, 2007, nr 1/2, s. 83–108; K. Lomas, *Rome, Latins and Italians in the Second Punic War*, [w:] *A Companion to the Punic Wars*, red. D. Hoyos, Malden 2011, s. 339–356.

29 Polybios 21.26.4: καὶ γὰρ ἀφθόνους ἔχειν τὴν χώραν τὰς χορηγίας πρὸς τὰς τῶν ἔργων παρασκευάς; por. Livius, *Ab Urbe condita*, 38.3.9; J.P. Roth, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.–A.D. 235)*, Leiden – Boston – Köln 1999, s. 316.

30 Livius, *Ab Urbe condita*, 23.16.11.

Kapuą w roku 211 p.n.e., kiedy w *Ab Urbe condita* czytamy, że przed przystąpieniem do akcji Hannibal pozostawił w Bruttium ogromną część swojego taboru i cały sprzęt bojowy³¹.

Obecność urządzeń bojowych na wyposażeniu wojska Hannibala potwierdzona jest również w przekazie Appiana. Autor ten, prezentując wydarzenia pod Poetelią, informuje, że dowódca kartagiński, mimo że podszedł pod miasto z urządzeniami oblężniczymi, to jednak musiał odstąpić od pierwotnego zamiaru oblegania ośrodka i poprzestać na jego blokadzie, co uwarunkowane było tym, że obrońcy uparcie podpalali jego urządzenia bojowe³². Na tym tle pojawia się kolejny problem operacyjny, jakim jest niszczenie wyposażenia przeciwnika. Podpalanie sprzętu bojowego (ἐμπιπρῶν [empipran]) należącego do Kartagińczyków, obecne u Appiana, poświadczane jest również u Liwiusza w opisie operacji oblężenia Kyme, kiedy to w ten sposób unicestwiono wieżę oblężniczą³³. Z punktu widzenia działania wojennego, znajdującego odzwierciedlenie w praktykach hellenistycznych, sprzęt stale narażony był na niszczenie, o czym zaświadcza chociażby Polibiusz przy okazji wojny z Filipem V, gdy urządzenia służące do prowadzenia oblężeń były ostrzeliwane ze specjalnych miotaczy głazów, a także podpalane (τὰ δὲ τῶ πυρὶ διέφθειραν [ta de to pyri diephtheiran])³⁴. Nie istniał zatem zapewne żaden skuteczny sposób na ochronę tego wyposażenia, a utrzymanie ciągłości ofensywy przeciwko oblężonym wymagało stałego dostępu do surowca i systematycznego wytwarzania nowych urządzeń.

Konwencjonalny sprzęt oblężniczy Hannibala – próba klasyfikacji

Z punktu widzenia konfrontacji z Rzymianami i określenia poszczególnych składowych *poliorkia* Hannibala, interesujące byłoby rozpatrzenie, jakiego rodzaju oprzyrządowaniem dysponował kartagiński dowódca. Kwestia ta nie została również wyłożona w systematyczny sposób w żadnym ze źródeł, dlatego pomocne wydaje się zwrócenie uwagi na repertuar leksykalny wykorzystywany przez autorów antycznych. Liwiusz, kiedy ma na myśli urządzenia oblężnicze, używa określenia *armatus*. Ważne jest przy tym sygnalizowane przez tego autora odróżnienie „ciężkiego” sprzętu (*et omni grauiore armatu*) od elementów taboru (*impedimentum*), które łącznie miały stanowić całe wyposażenie pozostawione przez Hannibala w Bruttium³⁵. W obrębie szczegółowych różnicowań frazeologia grecka pozostaje na ogół jednolita, co wyjaśnia się na podstawie relacji Appiana, określającego maszynę oblężniczą jako μηχανήμα [mechanema], terminu tożsamego z hellenistycznym nazewnictwem akcesoriów bojowych i znajdującego swoje odzwierciedlenie również u Polibiusza³⁶.

Chociaż nazewnictwo dotyczące sprzętu wojennego wykorzystywanego przy oblężeniach zakorzeniło się dość trwale w relacjach pisarzy antycznych, co wynika między inny-

31 Ibid., 26.5.2

32 Appian, *Hannibalica*, 29.123.

33 Livius, *Ab Urbe condita*, 23.37.4: *postremo, ubi promouendo adiunctam muro uiderunt turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniecerunt.*

34 Polybios 16.30.4; podpalanie sprzętu oblężniczego zob. ibid. 1.42.13.

35 Livius, *Ab Urbe condita*, 26.5.3.

36 Polybios 16.30.4; por. ibid. 1.38.8, 45.12, 48.2; Appian, *Hannibalica*, 29.123.

mi z faktu posługiwania się adekwatną terminologią, to jednak nie wszystkie elementy możemy odnaleźć na wyposażeniu wojska Hannibala. Wciąż istotną sprawą są kwestie terminologiczne. Campbell podkreśla, że klucza do zrozumienia terminologii militarnej dostarczyły badania Erica Williama Marsdena³⁷. Na podstawie tych badań Campbell zauważa, że chociażby Józef Flawiusz używa tego samego słownictwa, co wcześniejsi pisarze – u niego bowiem także pojawiają się miotacze strzał (ὄξυβελεῖς [oksybeleis]) i katapulty (καταπέλται [katapeltai]), a także miotacze kamieni (λιθοβόλα [lithobola])³⁸. Warto zauważyć, że wszystkie te terminy występują w opisach hellenistycznych praktyk oblężniczych, na określenie zaś miotacza głazów Polibiusz używa pojęcia πετροβόλος [petrobolos]³⁹. U Witruwiusza występują łacińskie odpowiedniki tych nazw. Niekiedy zrównuje on skorpioną z katapultą, jednak bierze pod uwagę jedną, jak się zdaje – tożsamą, funkcję tego sprzętu (*catapultarum rationes*), polegającą na miotaniu pocisków⁴⁰. Wygląda jednak, że dla Witruwiusza oczywiste były różnice między urządzeniami, którym przydawano różne nazwy, dlatego mówiąc o zasadach ich działania wymienia oddzielnie balistę, katapultę i skorpiony (*ballistarum catapultarum scorpionum temperaturas*)⁴¹. Wskazane przez Campbella różnicowania w katalogu machin przechwyconych przez Rzymian w Nowej Kartaginie można uzupełnić o inne, wywodzące się od Liwiusza rozróżnienie, gdzie znajdujemy opis sprzętu służącego mieszkańcom Kapui do odpierania rzymskiego ataku w 211 r. p.n.e. Mieli oni wówczas wykorzystać urządzenia ustawione przy bramach, wśród zaś wymienionych machin wzmiankowane są zarówno balista (*ballista*), jak i skorpion (*scorpio*)⁴².

Pewne uszczegółowienie danych na temat akcesoriów oblężniczych, występujących na wyposażeniu wojska dowodzonego przez Hannibala, uzyskujemy na podstawie danych Liwiusza na temat oblężenia Kasylinum. W jednym z fragmentów *Ab Urbe condita* autor ten informuje, że pod mury zaczęto podsuwać szopy oblężnicze oraz dokonywano podkopów⁴³. Pozwala to rozpoznać, że dość popularny sprzęt w postaci szopy oblężniczej (*vinea*) używany był w konwencjonalnej akcji podejścia pod chronione mury miasta.

Wykorzystany przez Liwiusza termin jest w gruncie rzeczy dość ogólny, na co zwrócił uwagę A.R. Neumann⁴⁴. Źródła literackie wymieniają szereg różnych szop oblężniczych, używanych w odmiennych kontekstach sytuacyjnych⁴⁵. Campbell dokonał przeglądowego zestawienia ważniejszych oblężeń, przebiegających z wykorzystaniem również tego typu sprzętu⁴⁶. Jednocześnie uczonego zauważa, że tłumaczenia terminu *vinea*, które były niegdyś proponowane, nie pomagają w odpowiednim sklasyfikowaniu poszczególnych urządzeń.

37 E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Oxford 1969; D.B. Campbell, *Ancient Catapults. Some Hypotheses Reexamined*, „Hesperia” t. 80, 2011, s. 689.

38 Josephus Flavius, *Bellum Judaicum*, 3.80; D.B. Campbell, *Ancient Catapults*, s. 689.

39 Polybios 16.30.4.

40 Vitruvius, *De architectura*, 10.10.6.

41 Ibid., 1.1.8, 10.13.6–7, 15.4, 16.1; por. D.B. Campbell, *Ancient Catapults*, s. 689, który zauważa, że rozróżnienie to właściwe było również dla Pliniusza (*Naturalis Historia*, 7.201).

42 Livius, *Ab Urbe condita*, 26.6.4: *neque tam armati inrumpentibus Romanis resistebant quam porta ballistis scorpionibusque instructa missilibus procul hostes arcebat*; D.B. Campbell, *Aspects of Roman Siegecraft*, s. 164

43 Livius, *Ab Urbe condita*, 23.18.8.

44 A.R. Neumann, *Vinea*, [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ser. 2, t. 9A.1, red. P. Wisowa, Stuttgart 1961, kol. 106–109.

45 O. Lendle, *Schildkröten. Antike Kriegsmaschinen in Poliorketischen Texten*, Wiesbaden 1975, s. 68–76.

46 D.B. Campbell, *Aspects of Roman Siegecraft*, s. 205–206.

Wychodząc z kontekstu filologicznego, Charlton T. Lewis i Charles Short rozumieją to określenie jako rodzaj poddasza, szopy lub płaszcz⁴⁷, natomiast w słowniku zredagowanym przez Mariana Plezię znajdujemy wyjaśnienie terminu jako „rodzaj dachu ruchomego dla zabezpieczenia szturmujących”⁴⁸. Jak słusznie zauważa Campbell, cechą definiującą jest rodzaj spadzistego dachu, posiadającego funkcje rykoszetowania pocisków⁴⁹.

Zazwyczaj szopy obłącznicze wykorzystywane były równolegle z pracami budowlanymi, co wskazywało na długoterminowy charakter działań wojennych, chociaż pewnym wyjątkiem jest wykorzystanie szop przez Cezara dla tymczasowej obrony pod Aleksandrią w 48 r. p.n.e. – co Campbell zalicza jednak do tego rodzaju działań, które przyniosły rzymskiemu dowódcy opinię „wielkiego improwizatora”⁵⁰. Na podstawie Apollodorosa i Wegecjusza wyjaśnia się, że nazwa urządzenia mogła być skorelowana z pierwotnym znaczeniem słowa *vinea*, ponieważ zdradzało ono podobieństwo do urządzeń stosowanych w winnicach. Podstawowym wyróżnikiem była pochyłość frontowej części zabezpieczającej, przypominającej fragment spadzistego dachu. Idąc za Wegecjuszem⁵¹, wskazano na wymiary *vinea* podając osiem stóp szerokości (tj. 2,4 m), siedem stóp wysokości (tj. 2,1 m) oraz szesnaście stóp długości (4,7 m), zwracając też uwagę, że pojedyncze konstrukcje były ze sobą łączone. Frontowe części szop były natomiast pokrywane skórą, co miało zabezpieczać konstrukcję przed podpaleniem⁵². W tym punkcie pojawia się kwestia standaryzacji w produkcji tego sprzętu, a także pytanie, kiedy zaczęto dodawać do konstrukcji *vinea* elementy niepalne czy też trudno palące się. Otwartą pozostaje kwestia, czy tego rodzaju wdrożenia miały miejsce w czasie drugiej wojny punickiej, tym bardziej, że – jak wspomniano wyżej – nie znano wówczas skutecznego sposobu zabezpieczającego urządzenie obłącznicze przed podpaleniem. Jeśli więc istnienie elementu niepalnego w obrębie *vinea* warunkowało takie definiowanie tego sprzętu, to wówczas Hannibal, przebywając w Italii, potrzebowałby nie tylko budulca drewnianego, lecz również skór, których zdobycie zapewne było możliwe, chociaż z całą pewnością nie należało do prostych. Na podstawie kilku wzmianek w tekstach źródłowych możemy ocenić, że istniało prawdopodobieństwo, iż Hannibal posiadał na wyposażeniu swojego wojska również zwierzęta, niepełniące jednak funkcji typowo militarnych. Podstęp polegający na nocnym przepędzeniu stada wołów, którym do rogów przytwierdzono płonące łuczywa⁵³ rozbudza wszakże pewne wątpliwości⁵⁴. Frankowi Williamowi Walbankowi „ta historia, chociaż fantastyczna, wydaje się prawdziwa”⁵⁵. Konstatację tę miało uwiarygadniać podobne wykorzystanie zwierząt zaobserwowane

47 C.T. Lewis, C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, sv. *vinea*: a kind of penthouse, shed, or mantlet.

48 *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. 5, Warszawa 2007, sv. *vinea*.

49 D.B. Campbell, *Aspects of Roman Siegecraft*, s. 190.

50 Przykłady zastosowania: Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, 2.12.3; Cicero, *Philippicae*, 8.17; Livius, *Ab Urbe condita*, 21.8.2; por. D.B. Campbell, *Aspects of Roman Siegecraft*, s. 190: *the great improviser*.

51 Vegetius Rhenanus, *Epitoma rei militaris*, 4.15.

52 A.R. Neumann, op. cit., kol. 107; O. Lendle, *Texte und Untersuchungen zum technischen Bereich der antiken Poliorquetik*, Wiesbaden 1983, s. 139; D.B. Campbell, *Aspects of Roman Siegecraft*, s. 191.

53 Polybios 3.92.10–94.7; Livius, *Ab Urbe condita*, 22.16.4–18.5; Nepos, *Hannibal*, 5.2; Silius, *Punica*, 7.268 i n.; Plutarch, *Fabius*, 6.3–7.2; Appian, *Hannibalica*, 14.58–15.65; Frontinus, *Strategmata*, 1.5.28; Polyaeus, *Strategmata*, 6.38.8; Zonaras 8.26.1–2; J. Ungern-Sternberg, *Capua im Zweiten Punischen Krieg*, München 1975, s. 16.

54 J. Seibert, *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993, s. 224–225.

55 F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, t. 1, Oxford 1957, s. 429: *The story, though fantastic, appears to be true*.

podczas pierwszej wojny światowej, na co zwrócił uwagę Gaetano De Sanctis⁵⁶. Oczywiście nawet jeśli tego rodzaju „eksperymenty operacyjne” w jakimś zakresie były możliwe, to przede wszystkim wyjątkowo dobrze nadawały się do egzagerowania przez tradycję rzymską, lansującą zwodniące zabiegi przebiegłego, a przez to trudnego do zwyciężenia wroga – Hannibala⁵⁷. Z punktu widzenia prowadzonych tutaj rozważań jeżeli historia o tym „podstępie” jest w jakimś zakresie konfabulacją annalistyczną, to jednak w istocie może zasadać się na prawdziwej przesłance na temat zwierząt, będących do dyspozycji sił kartagińskich. Takie założenie wzmacnia inne miejsce przekazu Liwiusza, mówiącego o wysłanych w celach płądowniczych na pola salletyńskie i w okolice Apulii Maurach i Numidyjczykach, którzy uprowadzili głównie stada koni, z czego cztery tysiące przeznaczono na cele militarne⁵⁸. Przekaz ten wprost nie podaje, lecz wyraźnie sugeruje, że w wyniku przeprowadzonej operacji zdobyto jeszcze jakieś zwierzęta. Nie znamy jednak ich liczby i przeznaczenia, co niejako *ex silentio* pozwala wnioskować, że zagospodarowano je na cele spożywcze i inne.

Dalsze uszczegółowienia dotyczące sprzętu posiadanego przez Hannibala znajdujemy w przywołanej już powyżej wzmiance na temat podkopów, które zamierzano wykonać pod obleganym miastem Kasylinum. Z kolei wykonanie podkopu (*cuniculus*)⁵⁹ wymagało zapewne odpowiednich urządzeń. W odpowiedzi na pytanie o akcesoria konieczne do wykonania takiej operacji przychodzi wskazówka dotycząca działań Hannibala pod Saguntem, gdzie wykonaniem podkopu trudniło się pięciuset mieszkańców Afryki zaopatrzonych w kilofy (*dolabris*)⁶⁰. Kilofy były skądinąd znanymi narzędziami⁶¹, przeto ich wykorzystanie szczególnie nie dziwi. Poza tym przekaz Liwiusza zawiera dość istotny szczegół, mówiący o nakładzie wykonanej pracy, która nie była zbyt wyczerpująca z uwagi na przestarzałą konstrukcję umocnień miasta. Przekazy dotyczące działań oblężniczych prowadzonych przez Hannibala w żadnym przypadku nie uściślają, co działo się, gdy napotymano na większe opory. Czy wykorzystywano inny rodzaj urządzeń, czy po prostu wykonywana praca stawała się trudniejsza⁶².

56 G. De Sanctis, op. cit., s. 49–50 przyznając, że wiara w opisywane w źródłach przedsięwzięcie Hannibala może wydawać się naiwna, to jednak zwraca uwagę na włoski manewr z 24 V 1915 r., polegający na nieszkodliwieniu zasieków austriackich przez przepuszczenie stada bydła.

57 Kwestie wizerunku Hannibala, kreowanego przez Rzymian zob. M. Wolny, *Inhumana crudelitas wodza Hannibala*, „Echa Przeszłości” t. 15, 2014, s. 8–9.

58 Livius, *Ab Urbe condita*, 24.20.16.

59 Ibid., 23.18.8.

60 Ibid., 21.11.8: *tum Hannibal occasionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit*.

61 Odnosnie narzędzia *dolabra*, por. *ibid.*, 28.3.13; Columella, *De re rustica*, 2.2.28.

62 Kwestia ta skądinąd odsłania istotny aspekt wskazujący na rolę pracy zespołowej, której znaczenie podniósł Josh Levithan, zwracając uwagę na „fetyszycyzację” technologii, pomijającą sposoby motywowania żołnierzy, zob. J. Levithan, *Roman Siege Warfare*, Ann Arbor 2013, s. 7. Spojrzenie na psychologiczny aspekt oblężenia, koncentrując uwagę na hellenistycznej praktyce realizacji tego elementu działań wojennych (zob. E. Teytelbaum, *Polybius's Views on Sieges and Siege Craft: Human and Technical Factors*, „Rosetta” t. 24, 2019, s. 22, 28, 32–34.), sygnalizuje także rolę kreatywnego podejścia do określonych warunków, w jakich prowadzone były poszczególne akcje, por. D.B. Campbell, *Siegecraft in Caesar*, [w:] *Brill's Companion to Sieges in the Ancient Mediterranean*, red. J. Armstrong and M. Trundle, Leiden – Boston 2019, s. 249.

Niekonwencjonalny sprzęt bojowy i rola militarnej improwizacji Hannibala

Nie zmienia to faktu, że obok narzędzi potrzebnych do organizacji prac związanych z oblężeniem w relacjach autorów antycznych możemy napotkać wzmianki o sprzęcie mniej konwencjonalnym. Zarówno u Liwiusza, jak też w opisie Syliusza Italikusa dotyczącym oblężenia Saguntu, wymieniony został pocisk typu *falarica*⁶³. W tym drugim przypadku doczekał się bardziej spektakularnego opisu. Komentując doniesienia Syliusza, James D. Duff podkreślił, że był to pocisk o największych wymiarach, miotany przez specjalne maszyny, znajdujące się na wieżach oblężniczych. Drewniany pocisk posiadał uzbrojoną żelazem głownię, za którą znajdował się materiał palny ze smołą, zapalany na krótko przed wystrzeleniem⁶⁴. W relacji Syliusza znajduje się również balista (*balista*)⁶⁵, jak zakłada Duff, będąca wyrzutnią pocisków wykonaną przypuszczalnie w Massalii – kolonii Fokajczyków z Azji Mniejszej⁶⁶. Poza tym na wyposażeniu wojska Hannibala miały być również pociski zanurzone w jadzie węża – o „podwójnie śmiertelnej mocy”⁶⁷. Jeśli ten wątek nie pozostaje jedynie inwencją źródła, mogącego zyskiwać atrakcyjność również w oczach autora poematu *Punica*⁶⁸, to trzeba zwrócić uwagę, że zatrute strzały nie są poświadczane w trakcie oblężeń w Italii. Nie zmienia to jednak faktu, że wykorzystanie żmij w związku z działaniami Hannibala powraca w relacji Neposa⁶⁹.

Jak słusznie zauważył Roth, prace oblężnicze miały na celu zapobieżenie wypadom i ucieczce oblężonych, ale służyły też do zapobiegania prowadzeniu dostaw do miasta⁷⁰. Wprowadzenie zaopatrzenia do miasta otoczonego przez oblegającego je wroga niezmiennie stanowiło spore wyzwanie⁷¹. W trakcie oblężenia Kasylinum przez Hannibala Rzymianie starali się udzielić pomocy oblężonym, dlatego najpierw spławiali rzeką Wolturnus mąkę zamkniętą w zalakowanych beczkach, kiedy jednak wykryto podstęp i przeciwdziałano mu przez zamontowanie specjalnej sieci (*cratis*) lub łańcucha (*catena*) zanurzonego w wodzie, zaczęto rzucać z obozu rzymskiego orzechy na wodę⁷². Istotą sprawy było zatem przeciwdziałanie takiej pomocy poprzez precedzanie wody płynącej rzeką do miasta. Na podstawie przekazu Liwiusza znowu nie wyjaśnia się, czy sprzęt, który posiadał Hannibal, był standardem wyposażenia jego armii, czy też został zaaranżowany na miejscu. Transport metalowego łańcucha dla jednego tylko przeznaczenia mógł być problematyczny, z drugiej strony posiadanie sieci i ewentualnej łańcuchowej konstrukcji do połowu ryb nie wydaje się całkiem niemożliwe. W tym konkretnym przypadku prawdopodobnie zmodyfikowano pierwotne przeznaczenie sprzętu będącego na wyposażeniu

63 Livius, *Ab Urbe condita*, 21.8.10; Silius, *Punica*, 1.351: *librari multa consueta falarica dextra*.

64 J.D. Duff, *Commentary*, [w:] Silius Italicus, *Punica*, t. 1, tłum. J.D. Duff, London 1961, s. 30. Liwiusz mówi nadto o czworokątnej nasadzie grotu – takiej, jaka występuje w pilum (*sicut in pilo*), Livius, *Ab Urbe condita*, 21.8.10.

65 Silius, *Punica*, 1. 334–335: *adductis stridula nervis / Phocais effundit vastos balista molares*.

66 J.D. Duff, op. cit., s. 29; G.P. Shipp, *Ballista*, „Glotta” t. 39, 1961, s. 149–152.

67 Silius, *Punica*, 1.322: *bis noxia tela*.

68 M.V.T. Wallace, *The Epic Technique of Silius Italicus*, „Harvard Studies in Classical Philology” t. 62, 1957, s. 159–162.

69 Nepos, *Hannibal*, 10.4.

70 Polybios 21.26.4; Livius, *Ab Urbe condita*, 38.3.9; J.P. Roth, op. cit., s. 316.

71 Ibid., s. 319.

72 Livius, *Ab Urbe condita*, 23.19.10–11, 12; Frontinus, *Strategmata*, 3.14.2; zob. M. Wolny, *Kartagińskie oblężenie Kasylinum (216/15 p.n.e.) – rzeczywistość historyczna a arka antycznych przekazów literackich*, „Echa Przeszłości” t. 21, 2020, nr 1, s. 20–25.

armii Hannibala. Odkrywa to niejako drogę do wnioskowania o militarnych improwizacjach prowadzonych przez kartagińskiego wodza.

Konkluzja

Pomimo dość rozbudowanej i szczęśliwie ocalałej części relacji Polibiusza dotyczącej działań Hannibala w Italii (włączając bitwę pod Kannami) nie możemy zaobserwować wyraźnej zależności pomiędzy terminologią wykorzystywaną przez autora z Megalopolis do opisu hellenistycznych praktyk bojowych a deskrypcją kartagińskich działań w tej sferze. O ile bowiem prezentacja praktyk hellenistycznych wykorzystuje u Polibiusza szerszy repertuar leksykalny, o tyle w przypadku działań Hannibala opisy te są już bardziej lakoniczne. Sytuacja ta może prowadzić do wniosku, że w relacji tego historyka działania kartagińskie związane z wykorzystaniem wyposażenia oblężniczego nie mogły być wprost utożsamiane z praktykami hellenistycznymi. Wyposażenie, które posiadał do swojej dyspozycji kartagiński dowódca, mogło być w istocie podobne, jednak nie na tyle, aby umożliwić greckiemu autorowi rozwinięcie całego bogactwa znanych mu form językowych na określenie poszczególnych elementów maszyneryi bojowej. Konstatacja ta implikuje ostrożność podczas korzystania z łacińskojęzycznych doniesień źródłowych, korzystających z konwencjonalnego nazewnictwa. Na podstawie Liwiusza wskazany został sprzęt bojowy (*armatus*) i jego podstawowe elementy – takie jak balista (*ballista*), skorpion (*scorpio*), czy wreszcie szopa oblężnicza (*vinea*), kierując poszukiwania bardziej szczegółowej charakterystyki ku źródłom późniejszym. W oparciu o wynikające z nich dane można usiłować założyć pewne tendencje rozwojowe w dziedzinie obsługi wyposażenia bojowego armii Hannibala. Kwestia ta dotyczy potencjalnych możliwości uzupełnienia szop oblężniczych o elementy niepalne czy szerszego pola improwizacji w zakresie wykorzystywania sprzętu niekonwencjonalnego – pocisków typu *falarica*, czy też prawdopodobnego wykorzystania obok elementów zapalających również trucizn, czy wreszcie poświadczonej roli sieci (*cratis*) czy łańcucha (*catena*). Pojawianie się poszczególnych elementów wyposażenia w różnych kontekstach chronologicznych i geograficznych wskazuje na możliwość tworzenia potrzebnych akcesoriów na miejscu. Grupa osób wyposażonych w niezbędną wiedzę i umiejętności w zakresie tworzenia zaplecza technicznego może być wnioskowana na podstawie danej Polibiusza odnoszącej się do przełożonego oddziałów inżynieryjnych. Łącznie wskazywałoby to na dość rozległe zaplecze sprzętowe wojska Hannibala, posiadającego wyposażenie odpowiadające w pewnej mierze wcześniej podjętym planom. Nie zmienia to wszakże faktu, że Hannibal korzystał z urządzeń oblężniczych bez hellenistycznego rozmachu, przywołującego na myśl czyny Demetriosa Poliorketes⁷³. Miejsce działań ofensywnych z wykorzystaniem tego sprzętu znajdowało się w dalszej kolejności, wyprzedzone przede wszystkim przez rozwiązania dyplomatyczne.

73 C. Wescher, *La Poliorkétique des Grecs*, Paris 1867; Y. Garlan, *Recherches de poliorkétique grecque*, Paris 1974; E. Will, *Le territoire, la ville et la poliorkétique grecque*, „Revue historique” t. 253, 1975, nr 2 (514), s. 297–318; M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques. Reimpression avec addenda et mise à jour en postface par Y. Garlan, P. Gauthier and C. Orrieux*, Paris 1987, s. 202–244; D. Baatz, *Poliorketika*, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, t. 10, red. H. Cancik, H. Schneider, Stuttgart 2001, kol. 16–21.

Bibliografia

Źródła

- Appian, *Histoire Romaine*, t. 3, wyd. D. Gillard, Paris 1998.
- Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, wyd. F. Kramer, W. Dittenberger, Berlin 1961.
- Cicero, *Philippics*, wyd. C.A. Walter, London 1975.
- Columella, *On Agriculture*, ks. 1–4, wyd. A. Harrison Boyd, London 1960.
- Frontinus, *The Stratagems. The Aqueducts of Rome*, tłum. Ch.C. Bennet, wyd. M. McElwain, Cambridge 1925.
- Frontyn, *Podstępy wojenne*, tłum. B. Burliga, Wrocław 2016.
- Josephus, *The Jewish War*, ks. 1–3, wyd. H.St.J. Thackeray, London 1961.
- Livius, *Ab Urbe condita*, ks. 21–23, wyd. G. Weissenborn, M. Müller, Leipzig 1912.
- Livius, *Histoire Romaine*, ks. 21, wyd. P. Jal, Paris 1988.
- Livius, *Histoire Romaine*, ks. 26, wyd. P. Jal, Paris 1993.
- Nepos, *Vitae*, wyd. A. Fleckeisen, Leipzig 1941.
- Plinius, *Natural History*, t. 1–9, wyd. H. Rackham, London 1991.
- Plutarch, *Vitae parallelae*, t. 1–2, wyd. C. Lindskog, K. Ziegler, Leipzig 1964.
- Polyainos, *Strategika*, wyd. K. Brodersen, Berlin – Boston 2017.
- Polybios, *Historiae*, ks. 1–3, wyd. Th. Buettner-Wobst, Stuttgart 1964.
- Polybios, *Histoires*, t. 1, wyd. P. Pédech, Paris 1989.
- Silius Italicus, *Punica*, t. 1, wyd. J. Duff, London 1961.
- Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, wyd. C. Kempf, Leipzig 1888.
- Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia libri IX. Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, tłum. I. Lewandowski, Poznań 2020.
- Vegetius Renatus, *Epitoma rei militaris*, wyd. C. Lang, Leipzig 1859.
- Vitruvius, *De architectura Vitruvius: The Ten Books on Architecture*, tłum. M.H. Morgan, New York 1960.
- Zonaras, ks. 8–9, [w:] Cassius Dio, *Roman History*, t. 2, wyd. E. Cary, London 1989.

Literatura przedmiotu

- Baatz D., *Poliorketika*, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, t. 10, red. H. Cancik, H. Schneider, Stuttgart 2001, kol. 16–21.
- Campbell D.B., *Ancient Catapults. Some Hypotheses Reexamined*, „Hesperia” t. 80, 2011, s. 677–700, DOI 10.2972/hesperia.80.4.0677.
- Campbell D.B., *Aspects of Roman Siegecraft*, Glasgow 2002.
- Campbell D.B., *Siegecraft in Caesar*, [w:] *Brill's Companion to Sieges in the Ancient Mediterranean*, red. J. Armstrong, M. Trundle, Leiden – Boston 2019, s. 241–264, DOI 10.1163/9789004413740_013.
- Chaniotis A., *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History*, Malden 2005.
- De Sanctis G., *Storia dei Romani*, t. 3.2, Torino 1916.
- Duff J.D., *Commentary*, [w:] Silius Italicus, *Punica*, t. 1, tłum. J.D. Duff, London 1961.
- Fitton Brown A.D., *Nach Cannae*, [w:] *Hannibal*, red. K. Christ, Darmstadt 1974, s. 227–237.
- Fronza M., *Hegemony and Rivalry: The Revolt of Capua Revisited*, „Phoenix” t. 61, 2007, nr 1/2, s. 83–108.

- Garlan Y., *Recherches de poliorcétique grecque*, Paris 1974.
- Geus K., *Prosopographie der literarisch bezeugten Karthagern*, Leuven 1994.
- Goldsworthy A., *The Punic Wars*, Cassell 2000.
- Günther L.M., *Hannibal im Exil: seine antirömische und die römische Gegenwahrnehmung*, [w:] *Proceedings of the Conference Held in Antwerp from 23th to 26th of November 1988 in Cooperation with the Department of History of the 'Universiteit Antwerpen' (U.F.S.I.A.)*, red. H. Devijver, E. Lipiński, Leuven 1989, s. 241–250.
- Hoyos D., *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, Exeter 2008.
- Klingbeil P.E., *La marche d'Hannibal: revitaillment et stratégie*, „Antiquités africaines” t. 36, 2000, nr 1, s. 15–37, DOI 10.3406/antaf.2000.1318.
- Kolb A., *Army and Transport*, [w:] *The Roman Army and Economy*, red. P. Erdkamp, Amsterdam 2002, s. 161–166, DOI 10.1163/9789004494374_009.
- Kukofka D.A., *Südtalien im Zweiten Punischen Krieg*, Frankfurt am Main 1990.
- Launey M., *Recherches sur les armées hellénistiques. Reimpression avec addenda et mise à jour en postface par Y. Garlan, P. Gauthier and C. Orrieux*, Paris 1987, s. 202–244.
- Laurenzi L., *Perchè Annibale non assediò Roma. Considerazioni archeologiche*, [w:] *Studi Annibalici. Atti del Convegno svoltosi a Cortona – Tuoro sul Trasimeno – Perugia (ottobre 1961)*, Cortona 1964, s. 141–152.
- Lazenby J.F., *Hannibal's War. A Military History of the Second Punic War*, Warminster 1978.
- Le Bohec Y., *Hannibal, Stratège et Tacticien*, [w:] *L'armée romaine en Afrique et en Gaule de Yann Le Bohec*, red. M.P. Speidel, Stuttgart 2007, s. 86–101.
- Lendle O., *Schildkröten. Antike Kriegsmaschinen in Poliorketischen Texten*, Wiesbaden 1975.
- Lendle O., *Texte und Untersuchungen zum technischen Bereich der antiken Poliorketik*, Wiesbaden 1983.
- Levithan J., *Roman Siege Warfare*, Ann Arbor 2013, DOI 10.3998/mpub.4464415.
- Lewis C.T., Short C., *A Latin Dictionary*, Oxford 1879.
- Lomas K., *Rome, Latins and Italians in the Second Punic War*, [w:] *A Companion to the Punic Wars*, red. D. Hoyos, Malden 2011, s. 339–356, DOI 10.1002/9781444393712.ch19.
- Marsden E.W., *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Oxford 1969.
- Mommsen Th., *Römische Geschichte*, t. 1, *Bis zur Schlacht von Pydna*, Berlin 1856.
- Neumann A.R., *Vinea*, [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ser. 2, t. 9A.1, red. P. Wissowa, Stuttgart 1961, kol. 106–109.
- Pédech P., *La méthode historique de Polybe*, Paris 1965.
- Roth J.P., *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.–A.D. 235)*, Leiden – Boston – Köln 1999, DOI 10.1163/9789004236325.
- Salmon E.T., *The Strategy of the Second Punic War*, „Greece and Rome” t. 7, 1960, s. 131–142, DOI 10.1017/S0017383500014571.
- Seibert J., *Zur Logistik des Hannibal-Feldzuges: Nachschub über die Alpen?*, [w:] *Punic Wars. Proceedings of the Conference Held in Antwerp from 23th to 26th of November 1988 in Cooperation with the Department of History of the 'Universiteit Antwerpen' (U.F.S.I.A.)*, red. H. Devijver, E. Lipiński, Leuven 1989, s. 213–221.
- Seibert J., *Hannibal*, Darmstadt 1993.
- Seibert J., *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993.

- Shipp G.P., *Ballista*, „Glotta” t. 39, 1961, s. 149–152.
- Teytelbaum E., *Polybius's Views on Sieges and Siege Craft: Human and Technical Factors*, „Rosetta” t. 24, 2019, s. 21–37.
- Ungern-Sternberg J., *Capua im Zweiten Punischen Krieg*, München 1975.
- Wallace M.V.T., *The Epic Technique of Silius Italicus*, „Harvard Studies in Classical Philology” t. 62, 1957, s. 159–162.
- Walbank F.W., *A Historical Commentary on Polybius*, t. 1, Oxford 1957.
- Wescher C., *La Poliorcétique des Grecs*, Paris 1867.
- Will E., *Le territoire, la ville et la poliorcétique grecque*, „Revue historique” t. 253, 1975, nr 2 (514), s. 297–318.
- Wolny M., *Inhumana crudelitas wodza Hannibala*, „Echa Przeszłości” t. 15, 2014, s. 7–18, DOI 10.31648/ep.2496.
- Wolny M., *Studia nad statusem i kompetencjami dowódców kartagińskich w okresie przewagi Barkidów (237–201 p.n.e.)*, Oświęcim 2016.
- Wolny M., *Kartagińskie oblężenie Kasylinum (216/15 p.n.e.) – rzeczywistość historyczna a arkana antycznych przekazów literackich*, „Echa Przeszłości” t. 21, 2020, nr 1, s. 9–33, DOI 10.31648/ep.6135.
- Zecchini G., *Annibale prima e dopo il Trasimeno: alcune osservazioni*, „Rivista storica dell'Antichità” t. 33, 2003, s. 91–98.
- Zimmermann K., *Hannibal ante portas: Warum verzeichtete Hannibal 216 v. Chr. auf den March auf Rom?*, [w:] *Vincere Scis, Victoria Uti Nescis. Aspekte der Rückschauverzerrung in der Alte Geschichte*, red. K. Brodersen, Berlin 2008, s. 49–60.

dr hab. **Miron Wolny**, prof. UWM – absolwent kierunku historia na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, obecnie pracuje w Instytucie Historii na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, gdzie kieruje Pracownią Historii Starożytnej i Kultury Antycznej. Wykłada historię starożytną. Jego zainteresowania badawcze obejmują historię państw hellenistycznych, Kartaginę i jej relacje z Rzymem.
e-mail: miron.w@wp.pl

Data zgłoszenia artykułu: 13 października 2021

Data przyjęcia do druku: 30 stycznia 2022